2021, № 3, 3-18 *Միջազգային հարաբերություններ*
https://doi.org/10.46991/BYSU:D/2021.12.3.003

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հոդվածում հանգամանորեն լուսաբանվում են Հայաստանի առաջին Հանրապետության ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագծում տեղ գտած, խորհրդարանի առաջին նիստերում ներկայացված՝ երկրի արտաքին քաղաքականության ռազմավարության իրականացման հիմնական ուղղությունները, առաջնահերթությունները և դրանք հաղթահարելու դժվարությունները: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանացել վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու՝ այդ ծրագրի ձեռագիր նախագծում շարադրված մոտեցումներն ու մեկնաբանությունները Հայաստանի Հանրապետության արտաքին կողմնորոշումների վերաբերյալ, որոնք նիստերում չեն հրապարակվել:

Բանալի բառեր – *Հայաստանի Հանրապետություն, Օսմանյան Թուրքիա, Ռուսաստան, Անգլիա, Գերմանիա, Վրաստան, Ադրբեջան, Հայաստանի ժամանակավոր կառավարություն, Հովհաննես Քաջազնունի, Ավետիք Սահակյան, Հայաստանի խորհրդի նստաշրջան*

1918 թ. օգոստոսի 1-ը անկախ Հայաստանի տարեգրության ամենանշանավոր պատմական օրերից է: Ժամը 11:30-ին մայրաքաղաք Երևանի քաղաքային ակումբի շենքում հանդիսավոր պայմաններում պաշտոնապես աշխատանքը սկսեց Հայաստանի Հանրապետության անդրանիկ գերագույն օրենսդրական ժողովի՝ Հայաստանի խորհրդի (1919 թ. օգոստոսի 1-ից՝ **պառլամենտ**) առաջին նստաշրջանը: Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի նախագահ, տարիքով ավագագույն պատգամավոր Ավետիք Սահակյանը (հայր Աբրահամ), բացելով Հայաստանի խորհրդի անդրանիկ նիստը, ասաց. «Քաղաքացինե՛ր, պատգամավորնե՛ր Հայաստանի խորհրդի:

Գերագույն Հայոց Ազգային խորհրդի կողմից ես պատիվ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի խորհրդի և հայտարարել, որ այսուհետև սա է միակ լիազոր մարմինը՝ անփոփոխ իր մեջ Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանությունը:

Այս օրը կդառնա մեզ համար պատմական և կբանա մի նոր, լուսավոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետության կյանքում՝ ինքնուրույն քաղաքական և տնտեսական զարգացման:

Այս օրը կմնա միշտ հիշատակելի և այն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազներն ու նվիրական տենչը ինքնորոշման, թեև անհնարին դժվարին պայմաններում:

… Այո՛, մեր հանրապետությունը փոքր է և նեղ իր սահմաններով, նա զրկվել է իր ամենագնահատելի երկրամասերից և չի կարող իր մեջ տեղավորել ամբողջ ազգաբնակչությունը և, կարծես թե, պայմաններ չունի անկախ գոյության համար: Բայց ես կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ. ես հավատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կընդարձակվեն կյանքի երկաթե ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրավունքների պաշտպանությամբ գրավված հողերի վերաբերմամբ և նոր բարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի (Թուրքիայի – Գ. Պ.) և նրա դաշնակից պետությունների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկա են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնության և խաղաղության ուղին, և ուզում եմ հուսալ, որ չենք սխալվում:

Մինչ այդ մենք կկատարենք սրբությամբ և անշեղ կերպով մեր այն պարտականությունները, որոնք բխում են խաղաղության դաշինքից: Թողնե՛նք ապագա հեռանկարները, համենայն դեպս, այսօր, այստեղ, առանց տատանումների և լիակատար վճռականությամբ մենք զցում ենք խարիսխը մեր պետական նավի և դնում ենք հիմքը պետական շենքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրություն Հայաստանի Հանրապետության բոլոր ազգությունների, իբրև զավակներ մեր հարազատ մայր հայրենիքի»[1]:

Ավ. Սահակյանի բացման խոսքից հետո՝ ժամը 12-ին, «Մեր հայրենիք» օրհներգի հնչյունների ներքո Հայաստանի խորհրդի շենքի գլխին հանդիսավոր պայմաններում բարձրացվեց Հայաստանի պետական դրոշը՝ **Եռագույնը:** Նույն նիստում էլ Ավ. Սահակյանը ընտրվեց Հայաստանի խորհրդի նախագահ: Փոխնախագահներ ընտրվեցին Գր. Տեր-Խաչատրյանը և Դ. Զուբյանը, իսկ ավագ քարտուղար՝ Պ. Զաքարյանը[2]: Խորհուրդը որոշեց հաջորդ նիստում լսել ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագծի վերաբերյալ զեկույցը:

Ուշագրավ է, որ Հայաստանի խորհուրդը 1918 թ. օգոստոսին վարչապետ չընտրեց: Իրողությունն այն էր, որ Հայաստանի խորհուրդը, իրեն համարելով Թիֆլիսի Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի լեգիտիմ իրավահաջորդը, կասկածի տակ չդրեց Հովհ. Քաջազնունու վարչապետությունը[3]:

Հովհ. Քաջազնունին 1918 թ. հունիս-հուլիսին կազմել էր մի ծրագիր-նախագիծ (հայտագիր), որում շարադրել էր իր գլխավորած ժամանակավոր կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականության ռազմավարության հիմնական ուղղությունները:

Օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի երկրորդ նիստում վարչապետը իրատեսորեն ներկայացրեց ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագիծը:

---

[1] «Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ.» (այսուհետև՝ Արձանագրություններ), Հայաստանի ազգային արխիվ, Եր., 2009, էջ 7-8:

[2] Տե՛ս նույն տեղը, էջ 9:

[3] Տե՛ս **Արթուր Վաղարշյան**, Հայաստանի առաջին հանրապետության գործադիր իշխանության համակարգը (1918 – 1920 թթ.), Եր., 2012, էջ 24:

Ավելորդ չենք համարում այստեղ ամբողջությամբ բերել վարչապետի ելույթի նախաբանում ներկայացված այն հույժ կարևոր փաստարկները, որոնցից էլ շատ պարզ երևում է, թե ռազմական, քաղաքական և տնտեսական ինչպիսի ծանրագույն դրության մեջ էր գտնվում Հայաստանի Հանրապետությունն իր անկախության նախօրեին և դրանից հետո: «Բացառիկ ծանր պայմանների մեջ գործի է անցել իմ կազմած կառավարությունը, - ասում է վարչապետը: - Նա կոչված է իրականացնելու գործադիր իշխանություն մի պետության մեջ, որ դեռ նոր է ծնունդ առել և տակավին դուրս չէ եկել իր կազմակերպման առաջին շրջանից: Կառավարությունը չունի ոչ մի հենարան անցյալում. նա չի հաջորդում նախկին կառավարության՝ շարունակելու արդեն ընթացքի դրած պետական աշխատանքը, նա նույնիսկ չի ժառանգում կենտրոնական իշխանության կարիքներին հարմարեցված պատրաստի ապարատներ: Նա հարկադրված է սկսելու ամեն բան սկզբից, **անձև քառսից և ավերակների կույտից նա պետք է ստեղծի կենսունակ և աշխատունակ մարմին**:

Մյուս կողմից, կառավարությունը գտնում է երկիրը այնպիսի վիճակի մեջ, որի բնորոշման համար մի բառ կա միայն՝ կատաստրոֆային:

Չորս տարի տևող պատերազմը (Առաջին աշխարհամարտ – Գ. Պ.), մեծ հեղափոխությունը (1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունը – Գ. Պ.), ռուսական զորքերի անկանոն նահանջը մեր սահմաններից, կայսրության տարրալուծումը, պատերազմական ճակատի վրա կրած մեր պարտությունը, տերիտորիաների կորուստը, Անդրկովկասի բաժանումը անջատ պետությունների, այս խորին ցնցումները չէին կարող չթողնել իրենց հետևից ահռելի հետքեր: Տնտեսական կյանքի ու ֆինանսական դրության կատարյալ քայքայում, դադարում ապրանքների ու արդյունաբերության և փոխանակության, կենսամթերքների ծայր աստիճան պակասություն, ամենաանհրաժեշտ առարկաների պակասություն կամ սոսկալի թանկություն, ներմուծման բացարձակ ընդհատում, երկաթուղային հաղորդակցության դադարում, երթևեկության ուրիշ միջոցների պակասություն, ապա՝ հարյուր հազարներով հաշվվող անտուն և անսնունդ գաղթականություն, անապահով կացություն սահմանների վրա և որպես անխուսափելի հետևանք այս բոլորի՝ անիշխանություն: Ահա թե ինչպիսի ծանր պայմանների մեջ կանչվել է աշխատանքի իմ կառավարությունը:

Այս բացառիկ դրությունը նախորոշում է արդեն կառավարության բնույթը: Նա չի կարող ձգտել բազմակողմանի և լրիվ գործունեության, չի կարող ունենալ լայն ծրագիր և սահմանափակվելու է ամենաանհրաժեշտ ու միանգամայն անհետաձգելի խնդիրներով:

Կասեցնել քայքայման պրոցեսը, հանել երկիրը անիշխանական վիճակից ու ստեղծել պետական շինարարության համար անհրաժեշտ պայմաններ, ահա թե ինչպես է ըմբռնում իր կոչումը ներկա կառավարությունը»[4] (մեջբերվող տեքստերից այս և հետագա ընդգծումները իմն են – Գ. Պ.):

Այնուհետև խորհրդի նիստում Հովի. Քաջազնունին հրապարակեց

[4] Արձանագրություններ, էջ 10:

երկիրն այդ խորը ճգնաժամից դուրս բերելու՝ իր գլխավորած ժամանակավոր կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականության բնագավառներում իրականացվելիք ռազմավարական հետևյալ խնդիրները.

Ա. ներքին քաղաքականության բնագավառում

1. Հաստատել երկրում տարրական իրավակարգ, կյանքի և գույքի ապահովություն:

2. Բացել հաղորդակցության ճանապարհները՝ անարգել երթևեկության համար:

3. Վերականգնել փոստ-հեռագրական նորմալ հաղորդակցություն թե՛ երկրի ներսում և թե՛ հարևան պետությունների հետ:

4. Եռանդուն միջոցների դիմել՝ կարելվույն չափ մեղմացնելու պարենավորման ճգնաժամը:

5. Տնօրինել գաղթականների և փախստականների վիճակը՝ մասամբ վերադարձնելով իրենց նախկին տեղերը, մասամբ տեղավորվելով նոր վայրերում:

6. Նախապատրաստել Հայաստանի Սահմանադիր ժողովի հրավիրում՝ կարելվույն չափ շուտ:

Բ. Ֆինանսների քաղաքականության բնագավառում

Հող նախապատրաստել սեփական դրամական համակարգի հիմքը դնելու համար*: Ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր, որպեսզի երկիրը ապահովվի դրամական միջոցներով, վերականգնվեն արդյունաբերական կյանքը և ապրանքների փոխանակությունը, ինչպես նաև մշակվի հարկերի առողջ համակարգ:

Գ. Արդարադատության քաղաքականության բնագավառում

Հարմարեցնել դատարանը երկրի քաղաքացիական իրավահասկացման և իրավական սովորույթների պայմաններին՝ միաժամանակ մասնակից անելով քրեական դատավարությանը ժողովրդի ներկայացուցիչներին:

Դ. Զինվորական քաղաքականության բնագավառում

Վերականգնել երկրի զինվորական ուժերը՝ նպատակ ունենալով ստեղծել թվով ոչ մեծ, բայց ոգով ու կարգապահությամբ ուժեղ բանակ[5]:

Դժվար չէ նկատել, որ երկրի ներքին քաղաքականության ոլորտում ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագծի հիմքում դրվել էին այն հիմնական ու անհետաձգելի ռազմավարական խնդիրները, որոնց լուծմամբ երկիրը դուրս էր բերվելու ծանրագույն ճգնաժամից և ապա-

---

* Հասկանալի է, որ նորանկախ Հայաստանը մետաղյա դրամ (ոսկի կամ արծաթ) չուներ: Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) չուներ նաև իր թղթադրամը և շրջանառության մեջ էր դրել ռուսական ու անդրկովկասյան թղթադրամները: Միայն 1919 թ. օգոստոսին Հայաստանի Հանրապետությունն ունեցավ սեփական թղթադրամը (տե՛ս **Ա. Ռ. Тевтросян**, Бумажные денежные знаки Армении, Ер., 2020):

[5] Տե՛ս Արձանագրություններ, էջ 10-11:

հովվելու էր փոքր-ինչ կայունություն: Հովհ. Քաջազնունու գնահատականով, եթե կառավարությանը «… հաջողվի վերը նշված խնդիրների թեկուզ մի մասին բարենպաստ լուծում տալ, ես կհամարեմ, որ նա երկրին մեծ և անգնահատելի ծառայություն է մատուցել…»[6]:

Ինչպես վերը նշվեց, Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկախացման առաջին ամիսներին **երկիրը գոյատևեց սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական անասելի ծանր պայմաններում, որից էլ բխելու էին իր վարելիք արտաքին քաղաքականության ռազմավարության հիմնական ուղղություններն ու առաջնահերթությունները: Ինչպես հայտնի է, ցանկացած պետության արտաքին քաղաքականություն նրա ներքին քաղաքականության շարունակությունն է, ներքին կացության արտացոլումը և կոչված է լուծելու իր առջև ծառացած խնդիրները, օգտագործելու միջազգային նպաստավոր պայմանները ի շահ իր երկրի:**

Խորհրդի նիստում վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին ներկայացրեց ժամանակավոր կառավարության **արտաքին քաղաքականության ռազմավարության կենսականորեն կարևոր հետևյալ հիմնական ուղղությունները.**

1. Ամրացնել Օսմանյան կայսրության հետ կնքված հաշտությունը և բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Խստիվ կատարել այն բոլոր պարտականությունները, որոնք Հայաստանը հանձն է առել Օսմանյան կայսրության հանդեպ և հետևել, որ Օսմանյան կայսրությունը իր կողմից անի նույնը հանրապետության վերաբերմամբ: Մասնավորապես՝ լուծել Հայաստանից օսմանյան զորքերի դուրս բերելու հարցը և ապահովել գաղթականների վերադարձը:

2. Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ փոխադարձ համաձայնության գալով՝ լուծել Հայաստանի և այդ պետությունների սահմանների հարցը՝ հիմք ունենալով էթնիկական սկզբունքը, իբրև միակը, որ համապատասխանում է ռամկավար պետությունների ոգուն և նպատակներին:

3. Լուծարել, համաձայնության գալով Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ, ընդհանուր հիմնարկությունները և գույքը, որ մնացել են Անդրկովկասյան Հանրապետությունից[7]:

4. Կատարել Բաթումի դաշնագրի պարտավորությունները՝ նույնը պահանջելով նաև Թուրքիայից մինչև Կոստանդնուպոլսի խորհրդաժողովի կողմից դրանց վերանայումը: Մասնավորապես՝ վերահսկել Հայաստանի տարածքով օսմանյան զորքերի տեղափոխությունը[8]:

5. Հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով առևտրական կապերի վերականգնման հարցին[9]:

Այս էր կառավարության ծրագիրը: «Սա կարող է անվանվել պետության գոյությունը ապահովեցնող ամենաանհրաժեշտ գրավականների ծրագիրը, - նշում է վարչապետը: - Պարզ է, որ նա չի ընդգրկում

---

[6] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 10, թ. 6:
[7] Տե՛ս Արձանագրություններ, էջ 11:
[8] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 5:
[9] Տե՛ս նույն տեղը:

երկրի բազմազան կարիքները իրենց ամբողջությամբ, որ նրա սահմաններից դուրս մնում են մի շարք կարևոր և արդեն հասունացած խնդիրներ: Բայց կառավարությունը չի դնում հերթի այդ խնդիրները, որովհետև նրանց լուծումը այսօրվա պայմանների մեջ համարում է անկարելի: Կառավարությունը չի ուզում սխալների մեջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով և անիրագործելի խոստումներով, չի ուզում վերցնել իր վրա պարտականություններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից: Կառավարությունը համոզված է, որ առաջադրած ծրագիրը մաքսիմումն է այսօրվա հնարավորության: Կառավարությունը լարելու է իր ամբողջ ուժն ու կարողությունը այդ մաքսիմումին հասնելու և հույս ունի հաջողությամբ լուծելու դրված խնդիրների գոնե մի մասը, եթե իր կողմն ունենա խորհրդի անվերապահ վստահությունը, գործուն աջակցությունը»[10]: Սրանով Հովհ. Քաջազնունին ամփոփեց իր **ոչ ծավալուն** ռազմավարական ծրագրային հիմնական ուղղությունները:

Օգոստոսի 5-ին Հայաստանի խորհրդի երրորդ նիստում քննարկման դրվեց ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագիծը, որն ընդունվեց մեծ դժկամությամբ և արժանացավ կուսակցությունների խմբակցությունների և առանձին պատգամավորների սուր քննադատությանը: Օրինակ՝ Սոցիալիստ-հեղափոխական կուսակցության խմբակցության անունից Ս. Խոնդկարյանը հայտարարեց, որ ծրագրի նախագծում համառոտ են ներկայացված հանրապետության արտաքին քաղաքականության խնդիրներն ու մանրամասնությունները: «Պատգամավորին, - նշում է նա, - անհասկանալի են թվում այն շարժառիթները, որոնք ստիպել են կառավարությանը ներկայանալ խորհրդարանին այսպիսի հայտագրով, որի մեջ կառավարության իսկական դիտավորությունները քողարկված են ընդհանուր խոսքերով: Բայց հենց այդ հանգամանքը հնարավորություն չէ տալիս որոշ գաղափար կազմելու կառավարության և նրա քաղաքականության մասին: Այդ պատճառով սոց.-հեղ. ֆրակցիան, դժվարանալով միայն հայտագրի հիման վրա ճշտել իր վերաբերմունքը դեպի Քաջազնունիի դահլիճը, որոշել է մնալ ձեռնպահ վստահության կամ անվստահության բանաձևի քվեարկության ժամանակ»[11]:

Նա զարմանք հայտնեց նաև, որ ոչ մի խոսք չի ասվում Ռուսաստանի հետ ունենալիք հարաբերությունների մասին, ապա հարց բարձրացրեց՝ արդյո՞ք այդ բացատրվում է նրանով, որ ժամանակավոր կառավարությունը Ռուսաստանի հարցը համարում է լուծված, թե՞ ուրիշ նկատառումներ կան[12]:

Հայ ժողովրդական կուսակցության ներկայացուցիչ Ա. Մխիթարյանը իր խմբակցության անունից գոհունակություն հայտնեց օգոստոսի 3-ին խորհրդի նիստում հրապարակված ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագծի վերաբերյալ. «Կառավարությունը որոշել է

---

[10] Արձանագրություններ, էջ 11-12:
[11] Արձանագրություններ, էջ 13:
[12] Տե՛ս նույն տեղը, էջ 12:

հետևել ռեալ քաղաքականության և խուսափել է ծրագրային հայտարարություններից»[13]: Այնուհանդերձ նա իր խմբակցության անունից անընդունելի համարեց ծրագրի նախագծի՝ հատկապես Օսմանյան Թուրքիայի հետ հարաբերություններին վերաբերող մասը, որտեղ ասված էր. «Ամրացնել Օսմանյան կառավարության հետ կնքված հաշտությունը և բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել նրա հետ: Խստիվ կատարել այն բոլոր պարտականությունները, որ մենք հանձն ենք առել Օսմանյան կառավարության հանդեպ և հետևել, որ Օսմանյան կառավարությունը իր կողմից անի նույնը մեր վերաբերմամբ, մասնավորապես լուծել օսմանյան զորքերի մեր երկրից դուրս բերելու հարցը և գաղթականների վերադարձը»: Նա մեծ զարմանք հայտնեց, «…թե ինչպես կառավարությունը անտես է անում բովանդակ հայ ժողովրդի տենչն ու կենսական շահերը այնպիսի մի գործում, որից կախված է հայ պետության լինելու-չլինելու հարցը: Մինչդեռ կառավարության պատգամավորները Կ. Պոլսում աշխատում են Օսմանյան պետության և նրա դաշնակից պետությունների համաձայնությամբ վերաքննել Բաթումի դաշնագիրը՝ նպատակ ունենալով ընդարձակել մեր պետության սահմանները և հնարավորություն տալ ժողովրդին ապրելու պետական կյանքով. մինչդեռ Հայաստանի խորհրդի բացման հանդիսավոր օրը պ. նախագահը (Ավետիք Սահակյանը – Գ. Պ.), թարգման հանդիսանալով ժողովրդի միահամուռ տենչանքին, հույս հայտնեց, թե **«սահմանները քարացած չեն, որ նրանք կընդարձակվեն կյանքի երկաթե օրենքի ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրավունքների պաշտպանությամբ գրավված հողամասերի վերաբերմամբ»**, կառավարությունն իր հայտարարությամբ լիովին հաշտվում է Բաթումի դաշնագրի հետ և խոստանում է նրան ամրապնդել, սրանով կանխորեն գլխատելով իր պատգամավորների գործը և ուղղակի ի չիք դարձնելով նրան»[14]:

Ա. Մխիթարյանը դժկամություն հայտնեց նաև, որ ժամանակավոր կառավարությունը լռում է, թե նորանկախ Հայաստանը ինչ հարաբերություն է պահպանելու հարևան նոր և հեռավոր մեծ պետությունների հետ. ինչ կողմնորոշման է հետևելու իր արտաքին քաղաքականության մեջ. մի հանգամանք, որ վճռական նշանակություն ունի մեր երկրի միջպետական հարաբերությունների հաստատման համար:

Նրա կարծիքով՝ ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագիծը թերի է և շատ մասերում՝ անբավարար: Հետևաբար Հայ ժողովրդական կուսակցության խմբակցությունը հայտարարում է, որ կաջակցի կառավարությանն այն չափով միայն, որ չափով նա կիրագործի ծրագրի նախագծի այն խոստումները, որոնց դեմ խմբակցությունն առարկություն չունի, և որչափ նա նկատի կունենա և կաշխատի իրագործել խմբակցության դիտողությունները[15]:

---

[13] Նույն տեղում, էջ 13:

[14] Արձանագրություններ, էջ 14:

[15] Տե՛ս նույն տեղը:

Օգոստոսի 6-ին Հայաստանի խորհրդի չորրորդ նիստում Հովհ. Քաջազնունին տվեց բացատրություններ օգոստոսի 5-ի երրորդ նիստում խորհրդարանականների հնչեցրած սուր քննադատություններին և դիտողություններին, որոնք վերաբերում էին երկրի ներքին և արտաքին ասպարեզներում ժամանակավոր կառավարության վարելիք քաղաքականությանը և այլն:

Նա, անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության այս կամ այն քննադատություններին և դիտողություններին, ներկայացրեց իր փաստարկված և հիմնավոր բացատրությունները:

Վարչապետը, հակադրվելով առանձին պատգամավորների տեսակետներին, վճռականորեն հայտարարեց, որ կառավարությունը հավատարիմ է մնալու Օսմանյան Թուրքիայի հետ ստորագրած Բաթումի հաշտության դաշնագրի պայմաններին և ոչ մի շեղում թույլ չի տալու. «Այո՛, պիտի ասեմ, որ քանի որ դաշնագրով մենք պարտականություններ ենք հանձն առել, որոնք նոր ակտով փոխված չեն, մենք պիտի կատարենք խստիվ և ուրիշից էլ պիտի պահանջենք նույնն անել: … **Պատգամավորներ Մամիկոնյանը և Մելիքյանը պահանջում են կառավարությունից լինել խիզախ, սակայն, քանի գոյություն ունի ներկա կառավարությունը, նա երկիրը չի դնի նորանոր արկածների և փորձությունների առաջ և ուրիշներին էլ թույլ չի տա նույնը անել»**[16]:

Հիշեցնենք, որ օգոստոսի 3-ի Խորհրդի նիստում Հովհ. Քաջազնունին պատգամավորներին ավելորդ կրքերից զերծ պահելու նպատակով նշել էր. **«Կառավարությունը չի ուզում սխալների մեջ գցել երկիրը լայն հեռանկարներով և անիրագործելի խոստումներով, չի ուզում վերցնել իր վրա պարտականություններ, որոնց կատարումը վեր է իր ուժերից»:**

Իրողություն է, որ օգոստոսի 3-ի Խորհրդի երկրորդ նիստում Հովհ. Քաջազնունին **շրջանցեց** Հայաստանի Հանրապետության կողմից իրականացվելիք արտաքին քաղաքականության ռազմավարության ու մարտավարության առանձին կետերի մեկնաբանությունները և հիմնավոր եզրահանգումները, ինչպես նաև զգայուն և բարդ խնդիրները, դրանց ցավոտ ու դժվարին լուծումները, որոնք ներառված էին ժամանակավոր կառավարության ծրագրի **ձեռագիր** նախագծում: **Սակայն հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ, և որո՞նք էին Խորհրդի նիստում դրանք չհրապարակելու հիմնական դրդապատճառները:** Փորձենք պատասխանել այդ հարցերին:

Ակներև է, որ Հովհ. Քաջազնունին, լինելով շրջահայաց և խորաթափանց պետական-քաղաքական գործիչ, ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագիծը մշակելիս լավագույնս հաշվի էր առել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին տարածաշրջանում մեծ տերությունների աշխարհաքաղաքական ուժերի վերադասավորումները, սուր հակասությունները, ռազմաքաղաքական և տնտեսական շահերի բախումները, ինչպես նաև Օսմանյան Թուրքիայի կողմից ռազմաքաղա-

[16] Արձանագրություններ, էջ 18:

քական մարտավարության և դիվանագիտական փակուղիների բարդագույն պայմանները, որոնց կիզակետում իր քաղաքական ու տնտեսական անասելի խորը ճգնաժամով հայտնվել էր Հայաստանի Հանրապետությունը, և վերջապես՝ արտաքին ու ներքին գործոնների հարկադրանքը նորանկախ երկրի վրա և այլն:

Այսպես, Խորհրդի նիստում չհրապարակված ծրագրի **ձեռագիր** նախագծում* (ռուսերեն) Հովի. Քաջազնունին գրում է. **«Արտաքին քաղաքականության բնագավառում ես կհետևեմ մի գերակա սկզբունքի՝ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով խուսափելով նրանց հետ ընդհարումից: Դա թելադրված է այն հանգամանքով, որ մեր ժողովրդին, մեր երկրին անհրաժեշտ է հանգիստ, անհրաժեշտ է խաղաղություն, թեկուզ և անկայուն: Մենք հյուծված ենք, ուժասպառ և ի վերջո՝ կազմալույծ: Մենք ընդունակ չենք ուժերի հետագա լարման, մենք չենք դիմանա նոր փորձությունների: Արտաքին իրավիճակի ցանկացած նոր բարդացում սպառնում է մեզ անխուսափելի և վերջնական կործանմամբ: Մենք ջախջախված, պարտված կողմ ենք: Մենք դա պետք է հստակ գիտակցենք, միշտ հիշենք և քաջություն ունենանք համապատասխան եզրակացություններ անելու:**

Այս պահին մենք կարող ենք ունենալ մեկ նպատակ՝ փրկել հայ ժողովրդի բեկորները և հերոսական փորձ անել դեռևս մեր ձեռքին մնացած փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել:

Այս գիտակցությունը պետք է դառնա մեր ներկայիս արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը»[17]:

Իրապես, հայ ժողովրդի այս փրկված հատվածը գերմարդկային ճիգերով փորձում էր ոտքի կանգնել, իրեն բաժին ընկած այդ փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել: Իսկ դրա համար նրան անհրաժեշտ էր խաղաղություն, այլապես չէր դիմանա հարևան պետություններից սպասվող նոր փորձություններին, որոնք խիստ անբարյացակամ ու թշնամական վերաբերմունք էին դրսևորում հայ ժողովրդի՝ օրհասական վիճակում գտնվող այս հատվածի նկատմամբ: **Ուրեմն նորաստեղծ հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը հարևան պետությունների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումն էր, ինչն այնքան էլ դյուրին չէր:** Ընդ որում, առավել մեծ վտանգ էր ներկայացնում թուրքական ագրեսիան. թուրքերը դեռևս չէին հրաժարվել պանթուրքական ռազմավարական ծրագրի իրականացման ճանապարհին ընկած գլխավոր խոչընդոտը՝ Հայաստանը, պատմական ասպարեզից վերացնելու գաղափարից:

Ծրագրի նախագծից ակնհայտ է դառնում, որ արտաքին հարաբերություններում Հայաստանի Հանրապետության համար առաջնահերթ խնդիրն Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրելիք քաղաքականությունն էր:

---

* Ձեռագիր նախագիծն առաջին անգամ է դրվում գիտական շրջանառության մեջ:

[17] ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 6-7, տե՛ս նաև **Գ. Հ. Պետրոսյան**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Եր., 2011, էջ 33-34:

Հովի. Քաջազնունին իրավացիորեն կարծում էր, որ բոլոր հնարավոր միջոցները պետք է գործադրվեն այդ երկրի հետ հաշտության եզրեր գտնելու համար: Վարչապետը ականատեսն էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանդեպ Օսմանյան Թուրքիայի վարած քաղաքականության. «Թուրքիան մեզ հսկայական չարիք պատճառեց, նա անողոք և դաժան էր մեր նկատմամբ, նա մեր ազգային կառույցին այնպիսի սարսափելի հարված հասցրեց, որի հետևանքներից մենք միգուցե այդպես էլ չապաքինվենք:

Յուրովի լուծելով իր պետական խնդիրները՝ թուրքական պետությունը գիտակցաբար և ծրագրված ոչնչացրեց Արևելյան Անատոլիայի (Արևմտյան Հայաստան – Գ. Պ.) հայությանը՝ դրանով իսկ վերջ դնելով հայ-թուրքական հիմնախնդրին»[18]:

Խախտելով անգամ 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքված հաշտության դաշնագիրը՝ Օսմանյան Թուրքիան Արևելյան Հայաստանից անջատեց երկու հայկական մարզերը (Կարսի և Կաղզվանի) և հասավ մինչև Արաքս՝ հաստատվելով Շիրակի և Արարատյան դաշտավայրերի մուտքի մոտ: Հետագայում 1918 թ. հունիսի 4-ի Բաթումի հաշտության դաշնագրով Օսմանյան Թուրքիան անջատեց Հայաստանից ամբողջ Ախալքալակի գավառը, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը՝ քաղաքի հետ միասին, Էջմիածնի և Երևանի գավառների լավագույն մասերը ու ամբողջ Սուրմալուի գավառը: Նա Հայաստանին թողեց չափազանց փոքր տարածք՝ ինքնուրույն պետական գոյության համար: Բայց անգամ դրանով չսահմանափակվեց: Խախտելով նույն այդ Բաթումի հաշտության դաշնագիրը՝ թուրքական զորքերը մտան Ղարաքիլիսա, Ջալալօղլի և չէին ցանկանում հեռանալ այնտեղից: Եվ նրանք կարող էին հայտնվել Երևանում[19]:

Օսմանյան Թուրքիան խախտում էր նաև Բաթումի հաշտության դաշնագիրը փախստականների հարցի առնչությամբ: Փախստականների վերադարձը որոշ շրջաններ ուղղակի արգելված էին, իսկ մյուս վայրերում ստեղծված էին պայմաններ այն անհնարին դարձնելու համար[20]: Հովի. Քաջազնունին՝ իբրև պետական-քաղաքական գործիչ, թերևս ամենասթափ ու ճշմարիտ գնահատականն է տալիս թուրքական քաղաքականությանը. «… Թուրքիան Անդրկովկասում ևս, ինչպես Արևելյան Անատոլիայում, ձգտում է քաղաքականապես ոչնչացնել հայկական տարրը և խոչընդոտել հայկական պետության կայացումը: **Այսպիսով մենք հիմքեր չունենք բարեկամական զգացումներ տածելու Թուրքիայի նկատմամբ նրա ոչ անցյալի և ոչ էլ ներկա գործունեության համար: Նմանապես մենք հիմքեր չունենք կարծելու, որ ապագայում Թուրքիան մեր նկատմամբ բարյացակամ կամ գոնե չեզոք դիրք կունենա: Այստեղից կարելի է հանգել այն տրամաբանական եզրակացությանը, որ մենք պետք է խզենք հարաբերությունները Թուրքիայի հետ և, պաշտպանելով մեր կենսական շահերը, պայքարի մեջ մտնենք նրա**

[18] ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 7:
[19] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 7:
[20] Տե՛ս նույն տեղը:

դեմ: Հենց այդ եզրակացության հետ ես համաձայն չեմ և այն պատճառով, որ համարում եմ այդ պայքարը մեր ուժերից վեր»[21]:

Հայոց ցեղասպանությունից ու հայրենազրկումից հետո արյունաքամ հայ ժողովուրդը արդյոք ի վիճակի՞ էր այլ ուղի ընտրելու, այսինքն՝ պայքարի մեջ մտնելու Օսմանյան Թուրքիայի դեմ այն դեպքում, երբ վերջինս ուներ լավ կազմակերպված, կարգապահ բանակ, որը գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Ավելին, Օսմանյան Թուրքիան իր ձեռքում էր պահում նաև հաղորդակցության գլխավոր ուղիները և ռազմավարական կարևոր նշանակության կենտրոնները: Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բաթումի, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո թուրքական բանակը իր տրամադրության տակ ուներ մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք և պարեն[22]:

Ի վերջո, բուն Հայաստանի Հանրապետությունում թուրքերն ունեին ամուր հենարան՝ հանձին մահմեդական բնակչության, որն իրապես պաշտպանում էր Օսմանյան Թուրքիային:

Այսպիսով, իրատես վարչապետը եզրահանգում է. «Մենք ի՞նչ կարող ենք հակադրել այդ ահռելի ուժին: Նախկին զորամիավորումների կազմալուծված բեկորներ՝ հյուծված, սոված, վատ զինված…: Իսկ ամենակարևորը և ամենասարսափելին այն է, որ մենք չունենք և մոտ ապագայում չենք կարող ունենալ պետական մեխանիզմ: Մեր «…» կառավարությունը չի կարող կարգուկանոն հաստատել անգամ այն շենքում, որտեղ տեղակայված է:

Կարո՞ղ է այդպիսի կառավարությունը պատերազմ մղել Թուրքիայի դեմ: Այս հարցին ես կարող եմ տալ միայն մեկ պատասխան՝ ոչ, չի կարող»[23]:

Նրա կարծիքով, եթե դեռ ինչ-որ մի հնարավորություն կար փրկելու հայ ժողովրդի բեկորները, ապա առաջին հերթին պետք էր Օսմանյան Թուրքիայի հետ համաձայնության հանգել. **«Դա նշանակում է, որ մեր պահանջներն ու բողոքները չպետք է հանգեցնեն բախման: Այսպիսին պետք է լինի մեր քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ»**[24]: Այլընտրանք չկար. դա էր թելադրում երկրի օրհասական վիճակը:

1918 թ. հունիսի 3-ի Բաթումի պարտավորագրով և հունիսի 4-ի հաշտության դաշնագրով Օսմանյան Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետության համար գծել էր մի շրջանակ, որը հաղթահարելու և արտաքին աշխարհ դուրս գալու համար պահանջվում էին ուժ, ժամանակ ու գերմարդկային վիթխարի ջանքեր: Առաջինը ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը և «ողջունելով Հայկական հարցի վերջնական լուծումը»՝ թուրքական ռազմաքաղաքական իշխանությունները հունիսի վերջին մամուլի էջերում հայտնում էին, որ իբր «… իրենք ստեղծել են Հայաստանը և այդպիսով Հայկական հարցը վերջ-

[21] Նույն տեղում:
[22] Տե՛ս նույն տեղը, թ. 8:
[23] ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 8-9:
[24] Նույն տեղում, թ. 11:

նականորեն համարում են փակված»[25]:

Հայկական հարցը տասնամյակներ շարունակ կանգնած էր Թուրքիայի կոկորդին. խոշոր պետությունները շահարկում էին այն այդ երկրի ներքին գործերին միջամտելու, այնտեղ իրենց ազդեցությունը հաստատելու նպատակով: Թուրքական պետությունը բնականաբար ձգտում էր որքան հնարավոր է շուտ ազատվել այդ մեծ «գլխացավանքից»: Դրա համար ընտրեց հայությանն ու Հայաստանը պատմական ասպարեզից ջնջելու եղանակը: Այնպես որ, թուրքերի կողմից փարիսեցիություն էր հայտարարելը, թե լուծել են Հայկական հարցը, այն դեպքում, երբ նպաստավոր պահի պատրաստ էին բնաջնջելու հայության վերջին բեկորն անգամ: Բաթումի հաշտության դաշնագիրը մի հերթական քայլ էր այդ ճանապարհին:

Փոքր տարածքի վրա կծկված Հայաստանի Հանրապետությունը ավելի շատ նման էր ընդարձակ բանտի, քան թե անկախ պետության: Օսմանյան Թուրքիան երկիրը շրջապատել և մեկուսացրել էր արտաքին աշխարհից. «Հայաստանը մնացել էր մենակ, չորս կողմից շրջապատված թշնամի կամ անբարյացակամ ուժերով, առանց որևէ արտաքին նեցուկի և օգնության»[26],- գրում է Հովհ. Քաջազնունին: Եվ ահա, խախտելով Բաթումի հաշտության դաշնագիրը, թուրքերն առանց որևէ առիթի ու առանց նախազգուշացման հուլիսի 7-9-ը կանոնավոր ռազմական գործողություններ սկսեցին Սարդարապատի և էջմիածնի հայկական զորամասերի դեմ՝ գրավելով Խաթունարխ, Չոբանքեարա, Նեջիրլու գյուղերը[27]: 1918 թ. հունիս-օգոստոս և հետագա ամիսներին Հայաստանի Հանրապետության տարածքի կեսից ավելին լցված էր թուրքական զորքով, «մնացեալ մասը խճողուած ու խռովայոյզ վիճակի մէջ էր: Հայ ժողովուրդը ապրում էր գերագոյն տագնապի օրեր: **Մտաւորականութիւնը կծկւել ու խեղճացել էր: Հոգեկան հաւասարակշռութիւնն ու կորովը պահած գործիչները մատների վրայ էին համրվում»**[28]: Թուրքերը գտնվում էին Երևանից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և կարող էին ուղղվել այնտեղ՝ վերջնական հարված հասցնելով երկրին: Ճիշտ է, նրանց դեմ կանգնած էր հայկական հուսալի մի զորամաս՝ թե՛ թվով ու թե՛ ներքին կազմակերպվածությամբ ու «դիսցիպլինով» համեմատաբար ուժեղ զորք, «սակայն վերջինս,- գրում է Ա. Ջամալյանը,- ռազմամթերքի սաստիկ պակաս էր զգում և այդ պատճառով երկարատև կռուի դիմանալ չէր կարող»[29]:

Հովհ. Քաջազնունին Խորհրդի նիստում անդրադարձավ նաև պատգամավորների այն հարցադրումներին, թե ինչու վարչապետը երկրի արտաքին քաղաքականության մասին խոսելիս, բացի անմիջական

---

[25] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 8, թ. 116-117:

[26] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 498, թ. 48:

[27] Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1928, նոյեմբեր, № 11, էջ 119:

[28] **Ս. Վրացեան,** Խարխափումներ Յ. Քաջազնունու «Հ. Յ. Դաշնակցությունը անելիք չունի այլևս» գրքի առթիվ, Պոսթըն, 1924, էջ 156-157:

[29] ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 22, թ. 6, գ. 37, թ. 19:

հարևաններ Օսմանյան Թուրքիայից, Ադրբեջանից և Վրաստանից, մյուս պետությունների հետ ունենալիք հարաբերությունների մասին ոչ մի խոսք չի ասում: Նա շեշտեց. «Դրա պատասխանը շատ կարճ է. նախ իրավական տեսակետից մեր անկախությունը ճանաչել են առայժմ վերոհիշյալ երեք պետությունները և երկրորդ՝ մյուս պետությունների հետ հարաբերություն ստեղծելու տեխնիկական հարմարություն չկա: Ավելի լայն քաղաքական հարաբերություններ սկսելը ապագայի գործ է»[30]:

Իսկ ի՞նչ նկատի ուներ Հովի. Քաջազնունին, երբ նշում էր, որ «մյուս պետությունների հետ հարաբերություն ստեղծելու տեխնիկական հարմարություն չկա»: Ուշագրավ է, որ ժամանակավոր կառավարության ծրագրի ձեռագիր նախագծում ներառված էր «Ինչպիսի՞ն պետք է լինեն մեր հարաբերությունները Ռուսաստանի, Անգլիայի և Գերմանիայի հետ»[31] կետը, սակայն նա **չհրապարակեց** այն խորհրդարանում:

Բոլորովին պատահական չէր, որ Հովի. Քաջազնունին խորհրդարանում շրջանցեց ծրագրի ձեռագիր նախագծում տեղ գտած՝ Հայաստանի Հանրապետության ժամանակավոր կառավարության պաշտոնական դիրքորոշումը հայ-ռուսական հարաբերությունների վերաբերյալ[32]: Այն պարունակում էր բավականին իրատեսական դատողություններ. «Ռուսաստանի հեռանալը Անդրկովկասից ուղղակի դժբախտություն է Հայաստանի համար: Դա մեզ համար ցանկալի չէր, և եթե Ռուսաստանը երբևէ վերադառնա Անդրկովկաս, կստանա մեր աջակցությունը: Սակայն մեր ընթացիկ քաղաքականությունը չի կարող կառուցվել ռուսական կողմնորոշման վրա: Ներկա պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով օգնել չի կարող (խոսքը տեղում իրական օգնության և ոչ թե Կոստանդնուպոլսի խորհրդաժողովում դիվանագիտական աջակցության մասին է): Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ **Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել:**

Դա կուժեղացնի թուրքերի կասկածամտությունը, և նրանք չեն վարանի դիմելու համապատասխան միջոցների Ռուսաստանի հետ համագործակցությունը խափանելու համար:... Ռուսական կողմնորոշումը քաղաքական ուղղություն է, որը կարող է անհրաժեշտ լինել ապագայում, սակայն այժմ այն կարող է հանգեցնել նոր բարդացումների...»:

Հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ Հովի. Քաջազնունին բացատրություն չտվեց խորհրդարանում, և ինչո՞ւ իր գլխավորած ժամանակավոր կառավարության ծրագրի ձեռագիր նախագծում ներառված չէին քաղաքական այդ հիմնական դրդապատճառները՝ «Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել» Հայաստանի համար և այլն:

Հարցն այն է, որ դեռևս 1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում հայկական պատվիրակության ղեկավար Ալ. Խատիսյանը Օսմանյան Թուրքիայի ճնշման ներքո ստորագրել էր մի փաստաթուղթ (պարտավորագիր) և ս-

---

[30] Արձանագրություններ, էջ 17:
[31] ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 11:
[32] Մանրամասն տե՛ս **Գ. Հ. Պետրոսյան**, նշվ. աշխ., էջ 47-60:

տանձել որոշակի պարտավորություն. **«Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է պատերազմի ամբողջ ընթացքում չպահպանել և ոչ մի դիվանագիտական կապ այն պետությունների հետ, որոնք գտնվում են պատերազմական վիճակում Օսմանյան կայսրության հետ»**[33]: Այդ փաստաթղթից ակնհայտորեն բխում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորվում էր մի կողմից՝ պատերազմի ամբողջ ընթացքում կապեր չունենալ Համաձայնության պետությունների (Անտանտի), այդ թվում նաև Ռուսաստանի հետ, **իսկ մյուս կողմից՝ հանրային կարծիքին ներկայացնել այդ փաստաթուղթը նշանակում էր փորձության ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարկը**, որովհետև «ռուսահայերը, - գրում է Ա. Ջամալյանը, - երազում էին ռուսական տիրապետության վերադարձի մասին»[34]: Իրողությունն այն էր, որ հայ քաղաքական ու հասարակական լայն շրջաններին հայտնի չէր այդ փաստաթղթի (պարտավորագրի) գոյության մասին:

Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ դեռ թարմ էին 1918 թ. հունիսի 6-ին Սարդարապատի հերոսամարտերի ժամանակ հայտնի դարձած Բաթումի (հունիսի 4-ի) հայ-թուրքական հաշտության դաշնագրի ծանր պայմանները: Հայաստանի խորհրդի շենքի առջև հավաքված ըմբոստ ցուցարարները դուրս էին եկել ընդդեմ դաշնագրի, իսկ սպա Վարդան Առաքելյանը գրգռել էր ժողովրդին չկատարել իշխանության հրահանգները՝ հորդորելով շարունակել պատերազմը: Ցույցը ցրվել էր ոստիկանական ուժով, իսկ հաջորդ օրը նա զինվորական դատարանի կողմից դատապարտվել էր երեք տարվա բանտարկության և զրկվել որոշ իրավունքներից[35]:

1918 թ. օգոստոսի 10-ին Հայաստանի խորհրդի վեցերորդ նիստում որոշվեց ներում շնորհել սպա Առաքելյանին հետևյալ հիմնավորումով՝ նա «նպատակ չի ունեցել տապալել կառավարությունը, այլ իր հայրենասիրական պարտքն է կատարել… վերականգնել նրա բոլոր իրավունքները»[36]:

Կարծում ենք՝ հունիսի 3-ի ստանձնած պարտավորության համաձայն էր, որ Հովհ. Քաջազնունին Խորհրդի նիստում շրջանցեց նաև Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշումը Համաձայնության պետությունների (Անտանտի) անդամ Անգլիայի վերաբերյալ: Ժամանակավոր կառավարության ծրագրի ձեռագիր նախագծում նշվում է՝ ակնհայտ է, որ Անգլիան եթե անգամ գալիս է դեպի մեզ, ապա այնքան դանդաղ, որ Թուրքիան կհասցնի մի քանի անգամ հաշվեհարդար տեսնել մեզ հետ մինչև առաջին անգլիացին ոտք կդնի Արարատյան դաշտավայր: Հնարավոր է, որ ոչ մեծ անգլիական մի ջոկատ արդեն ժամանել է կամ մոտ ապագայում կժամանի Բաքու: Հնարավոր է, որ այդ առաջին ջոկատին հաջորդեն անգլիական նոր ուժեր՝ թվով թեև փոքր, բայց նյութական միջոցներով ուժեղ: Բաքվի նավթային շրջանը և հյուսիսային Իրանի և Թուրքեստանի դարպասը հանդիսա-

---

[33] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 32, թ. 6 (գործավարական թարգմանություն ֆրանսերենից):
[34] «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, հունիս, էջ 78:
[35] Տե՛ս Արձանագրություններ, էջ 20:
[36] Նույն տեղում:

ցող նավահանգիստը այնպիսի արժեքավոր ավար են, որ այն ձեռք բերելու համար Անգլիան միջոցներ չի խնայի[37]:

Անգլիան, ըստ վարչապետի, կարող է լուրջ օգնություն ցույց տալ Բաքվին, բայց ոչ Հայաստանին: Իր համար նշանակություն ունենալու դեպքում Անգլիան արագ արշավ կձեռնարկեր դեպի Ջուղա և ապա՝ Արաքսի հոսանքով դեպի վեր: Բայց այդպիսի արշավանք տեղի չի ունենում: Հենց միայն այն, որ թուրքերը չեն շտապում իրենց զորքերը Ալեքսանդրապոլից տեղափոխել Ջուլֆա, այլ ուղարկում են միայն Ելիզավետպոլ, ապացուցում է, որ նրանք Իրանական Ադրբեջանի կողմից հարված չեն սպասում: Մյուս կողմից դժվար է պատկերացնել, թե Երևանի նահանգում անգլիացիներին ինչը կարող էր հետաքրքրել: Ըստ Հովի. Քաջազնունու՝ «Մեր շահերի համար նրանք կձեռնարկեի՞ն արդյոք այդպիսի ծանր և վտանգավոր արշավ Միջագետքից Իրանի տարածքով դեպի Կենտրոնական Անդրկովկաս: **Չունենալով դրան հավատալու հիմքեր, ես կարծում եմ, որ անգլիական կողմնորոշումը ևս իրատեսական չէ և նույնպես կործանարար»**[38]:

Ըստ Հովի. Քաջազնունու՝ այլ է Գերմանիայի դրությունը: Նրա կարծիքով, որպես Օսմանյան Թուրքիայի ավագ և հզոր դաշնակից, Գերմանիան կարող է Թուրքիային պարտադրել այս կամ այն վարքագիծը: Բացի դրանից, գերմանական դրոշը արդեն ծածանվում է Անդրկովկասում: Գերմանիան իրական ուժ է, որը իրեն զգալ է տալիս ամեն քայլափոխի: Տվյալ պահին եթե մեկը կարող է պաշտպանել Հայաստանը Թուրքիայից, Գերմանիան է: Նա կարող է օգնել մեզ, եթե ցանկանա: Եվ մենք պետք է անենք ամեն ինչ նրան մեր կողմը գրավելու և մեր գործով հետաքրքրելու համար: Բայց այստեղ անհրաժեշտ է ծայրահեղ զգուշություն. Անդրկովկասի հարցում Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև կան անհամաձայնություններ, այստեղ նրանց շահերը բախվում են: Նրանք դաշնակիցներ են, բայց միևնույն ժամանակ նաև մրցակիցներ և այն էլ շատ խանդոտ մրցակիցներ: Նրանք ուշադրությամբ հետևում են իրար, և նրանցից յուրաքանչյուրի փոքր-ինչ շեղումը առաջ է բերում մյուսի բողոքը[39]:

Հովի. Քաջազնունին գտնում էր. «Մենք պետք է խնդրենք Գերմանիայի օգնությունը այն դեպքում միայն, երբ ստանանք նրա համաձայնությունը այդ օգնությունը հատկացնելու հարցում և այն պահին, երբ այդ օգնությունը իսկապես կարող է հատկացվել: Այս պայմանների բացակայության դեպքում մենք պետք է հետևենք Սկիլլայի և Խարիբդայի միջև մաններելու քաղաքականությանը: **Գերմանիայի նկատմամբ զգուշավոր քաղաքականությունը չի կարող վտանգավոր լինել, քանի որ Գերմանիան մեզ չի կասկածի թրքասիրության մեջ, այնինչ Թուրքիան գիտի, որ մենք ամեն պահի պատրաստ ենք անցնելու իր հակառակորդների կողմը: Դրա համար անհրաժեշտ է ծայրահեղ զգուշություն Թուրքիայից պաշտպանվե-**

[37] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 12:
[38] Նույն տեղում:
[39] Տե՛ս նույն տեղը:

լու նպատակով Գերմանիայի ուշադրությունը գրավելու հարցում…»[40]:

Եզրափակելով իր խոսքը Հայաստանի խորհրդի չորրորդ նիստում՝ վարչապետ Հովի. Քաջազնունին հայտարարեց. **«Այսպիսին է քաղաքականությունը, որ ես մտադիր եմ վարելու: Այն թելադրված է այսօրվա իրավիճակով: Եթե իրավիճակը փոխվի, իսկ դա մեր օրերում կարող է պատահել ամեն րոպե, և քաղաքական ուղու կտրուկ շրջադարձի կարիք զգացվի, այդժամ ես իմ տեղը կզիջեմ այլոց, որոնք ավելի լավ կգնահատեն ստեղծված իրադրությունը և երկիրը կտանեն նոր ճանապարհով…»[41]**:

Օգոստոսի 6-ին մեծ վերապահումով (11 ձեռնպահ) Հայաստանի խորհուրդը հաստատեց ժամանակավոր կառավարության ծրագրի նախագիծը:

Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների պարտությունից հետո փոխվեց Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը:

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН – ***Основные направления внешней политики первого премьер-министра Первой Республики Армения Ованеса Каджазнуни***. – В статье подробно освещены основные направления, приоритеты реализации внешнеполитической стратегии страны, представленные на первых заседаниях парламента, включенные в проект программы временного правительства Первой Республики Армения, а также трудности в исполнении данной программы, подлежащие преодолению. Особое внимание уделено не оглашенным на заседаниях, изложенным в рукописи проекта программы подходам и комментариям премьер-министра Ованеса Каджазнуни по поводу внешних ориентаций Республики Армения.

Ключевые слова: *Республика Армения, Османская Турция, Россия, Англия, Германия, Грузия, Азербайджан, Временное правительство Армении, Ованес Каджазнуни, Аветик Саакян, заседание Совета Армении*

GEGHAM PETROSYAN – ***The Main Directions of the Foreign Policy of the First Prime Minister of the First Republic of Armenia Hovhannes Kajaznuni***. – The article covers the main directions, priorities of the implementation of the country's foreign policy strategy presented in the draft program of the interim government of the First Republic of Armenia, presented in the first sittings of the parliament, the difficulties of overcoming them in detail. Particular attention was paid to the approaches and comments of Prime Minister Hovhannes Kajaznuni regarding the external orientations of the Republic of Armenia set out in the manuscript of the mentioned program, which were not published at the sittings.

Key words: *Republic of Armenia, Ottoman Turkey, Russia, England, Germany, Georgia, Azerbaijan, Interim government of Armenia, Hovhannes Kajaznuni, Avetik Sahakyan, Meeting of the Council of Armenia*

---

[40] Նույն տեղում, թ. 13:

[41] Նույն տեղում, թ. 15: